

BÖLGESEL KALKINMADA GİRİŞİMCİLİĞİN GELİŞTİRİLMESİ: GAP-GİDEM ÖRNEKLERİ

Sadettin PAKSOY

Yrd. Doç. Dr., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İİBF
spaksoy@kilis.edu.tr

Mustafa H. AYDOĞDU

Öğr. Gör., Harran Üniversitesi, Şanlıurfa MYO

ÖZET

Türkiye hem coğrafi hem de ekonomik kalkınmışlık bakımında çok büyük farklılıkları olan bir ülkedir. Ülkenin batısı ile doğusu arasında bu farklılıkları gözlemek mümkündür. Batı bölgelerinde sanayileşmenin olduğunu, ama doğu ve güneydoğu bölgelerinde ise kalkınmayı sağlayacak sanayileşmenin ya hiç olmadığını ya da çok yetersiz olduğunu görmektedir.

GAP ve DAP gibi projelerle kalkındırılmaya çalışılan bu bölgelerimizde, aynı zamanda girişimciliğin de geliştirilmesi gerekmektedir. T.C. Başbakanlık Güneydoğu Anadolu Projesi Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı tarafından kurulan GAP-GİDEM, bölge insanına girişimcilik kültürünü aşılama çalışmaktadır. Bu çalışmada GAP-GİDEM'in bölgede yaptığı girişimcilik faaliyetleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: GAP, GAP-GİDEM, Kalkınma, Girişimcilik

IMPROVEMENT OF ENTREPRENEURSHIP IN REGIONAL DEVELOPMENT: SAMPLE OF GAP-GIDEM

ABSTRACT

Turkey is a country which is showing big differences in terms of not only geographical but also economical development among its regions. These differences are easily observed between western and eastern part of Turkey. It is seen that western part of Turkey is industrialized, but east and southeast part of country are not developed well. In those regions, there aren't enough industrializations for development. The industries which are in the region are either too less or not available at all.

The projects as GAP and DAP have been made for development of these regions of Turkey. At the same time, development of entrepreneurship is important in these regions of country. The GAP-GİDEM is founded by Republic of Turkey, Prime ministry, Southeastern Anatolia Regional Development Administration, in order to establish entrepreneurship culture in the this region (GAP region). Within this study, the activities of GAP-GİDEM in the region have been investigated.

Key Words: GAP, GİDEM, Development, Entrepreneurship

GİRİŞ

Bölgesel kalkınma, sanayileşmenin belli bölgelerde toplanması sonucu oluşan dengesizliği ortadan kaldırmak amacıyla, geri kalmış bölgelerin sanayileşmesini ve ülke içinde eşit gelir dağılımının sağlanmasını ifade eder. Bir ülke bütün bölgeleri ile sosyo-ekonomik olarak bütünleştiği nispette kalkınmış sayılabilir (Müftüoğlu, 1997: 47). Türkiye'nin de bölgeleri arasında sosyo-ekonomik dengesizlik vardır. Bu dengesizlikleri ortadan kaldırabilmek için, bir yandan bölgesel kalkınmaya önem verilmeli ve kalkınmayı sağlayacak projeler geliştirilerek uygulamaya konulmalı, diğer yandan ise bu bölgelerde girişimcilerin yatırım yapmaları sağlanmalıdır. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP); Türkiye'nin bu konuda uygulamakta olduğu önemli ve örnek bir projedir.

GAP; Türkiye nüfusunun ve alanının yaklaşık %10'unu oluşturan ve Türkiye'nin diğer Bölgelerine göre daha az gelişmiş olan, Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde uygulanmaktadır. Önceleri su ve toprak kaynaklarının geliştirilmesini amaçlayan bir mühendislik projesi olarak başlayan, daha sonra çok sektörlü, entegre ve bölgesel bir yatırım programı olarak ele alınan GAP, günümüzde de insan odaklı sürdürülebilir bir bölgesel kalkınma projesi olarak yürütülmektedir. GAP kapsamında; 22 baraj, 19 hidroelektrik santrali ile 1.7 milyon hektar arazinin sulaması ve 7476 megavatın üzerinde bir kurulu kapasite ile yılda 27 milyar kilovat saatlik elektrik enerjisi üretilecektir. Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile ülkenin daha fazla gelişmiş bölgeleri arasındaki sosyo-ekonomik gelişmişlik farkını gidermek ve sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak amacıyla başlatılan GAP'ın toplam maliyeti 32 milyar ABD doları olup, kamu yatırımlarının nakdi gerçekleşme oranı %50 civarındadır.

Bu güne kadar 17 milyar dolar civarında harcama yapılmıştır. Rakamsal büyüklükler ve etkileri açısından Dünyanın en önemli Bölgesel Kalkınma Projeleri arasında ilk sıralardadır (www.gap.gov.tr, 2005).

Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nin, imalat sanayi yapısı, işyeri, istihdam ve yaratılan katma değer açısından ülkenin diğer bölgeleri ile karşılaştırıldığında, geliştirmeye ve desteklenmeye ihtiyacı olduğu ortaya çıkmaktadır.

1995 yılında Şanlıurfa Harran Ovası'nda küçük bir alanda başlayan sulamalar sonucu elde edilen tarımsal gelir üç kat artmış ve özellikle tarıma dayalı sanayilerde hızlı bir gelişme gözlenmiştir. GAP'ın getirdiği bu verimlilik son yıllarda yatırımcıları Bölge'ye çekmiş ve ortak girişimleri hızlandırmıştır.

Bu gelişmeler sonucu, tarımsal hasılanın artması nedeniyle oluşan sermaye birikiminin verimli yatırım alanlarına yönlendirilmesi gereği ortaya çıkmıştır. GAP Girişimci Eğitim ve Destekleme Merkezi (GAPGİDEM), GAP Bölgesinde sürdürülebilir insani kalkınma yaklaşımının ve entegre bölgesel kalkınmanın vazgeçilmez bir unsuru olarak benimsenmesi, Projesi'nin başlatılmasındaki temel husustur. Bu çalışma, GAP İdaresi, Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, Avrupa Komisyonu ve diğer ilgili kuruluşlarla birlikte yürütülen bir projedir. GAP-GİDEM büroları, bölgedeki her türlü, özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelerin, turizm işletmeleri, tarımsal işletmeler ve el sanatlarına yönelik girişimciliğin geliştirilmesi ile kadınların ve gençlerin ekonomiye kazandırılması alanlarına yönelik olarak tasarlanmıştır. Girişimcilik fikrini geliştiren, düşünce aşamasından, gerçekleştirilmesine kadar geçen süreçte bir yatırımcının ihtiyaç duyacağı tüm hizmetleri verebilecek donanımına sahip olarak; bölgedeki mevcut ve potansiyel girişimcilere danışmanlık, eğitim, bilgilendirme ve yönlendirme konularında hizmetler verilmektedir. Bu çalışmada, Türkiye'de bölgesel kalkınmada girişimciliğin geliştirilmesinde; GAP ve GAP-GİDEM'lerin rolleri ve önemleri ortaya konulmuştur.

1. TÜRKİYE'DE UYGULANAN BÖLGESEL KALKINMA POLİTİKALARI

1.1. Bölge Kavramı

Son yıllarda yaşanan küreselleşme ve bölgesel bütünleşmeler, ekonomik, sosyal ve politik değişimler geleneksel Bölge kavramını da tartışılır kılmıştır. Geleneksel anlayışta Bölge, yan yana gelmiş yerel birimlerin bölgesel bütünlüğü ile oluşan, ulus devlet dışına kapalı, ulus devletin denetiminde, sınırları çizilmiş bir birimdir. Küresel anlayışta ise Bölge, ilişki ağı ile belirlenen, mekansal süreklilik koşulu olmayan, uluslar arası ilişkilere doğrudan açılan, sınırları değişken bir birimdir. İlişkiler ağının niteliği ve ilişkilerin yoğunluğu bölgenin gelişmişliğini belirtmektedir.

Planlama amaçlı bölge; kentten daha geniş, ülkeden daha küçük, yönetsel sınırları ulus yönetsel birim sınırları ile çakışan, ancak etkileşim açısından o sınırları aşabilen, yerinden yönetilen, demokratik katılımcı bir yönetime ve bütçeye sahip bir yönetim birimi olarak tanımlanabilir (İKV, 2001: 65).

1.2. Bölge Sınıflandırmaları

İçerdikleri alt bölge ve ekonomik potansiyellere göre farklılıklar gösteren bölgeleri, genel hatlarıyla aşağıdaki gibi sınıflandırmak mümkündür (İKV, 2001: 66):

Az gelişmiş Bölgeler: Zorlukları olan, tarımsal ve ekonomik açıdan az gelişmiş izole olmuş bölgelerdir. Genel nitelikleri itibariyle bu bölgelerde gelir seviyesi, gelir artış hızı ve eğitim seviyesi düşük, tasarruflar yetersiz, yatırımlar için sermaye kıt, istihdam imkanları sınırlı, nüfus artış hızı yüksek, altyapı imkanları gelişmemiştir.

Gerilemekte Olan Bölgeler: Bu tip sorunlu bölgeler arasında yer alan, zorlukları olan büyük kent çevreleri ve fazla kalabalık bölgelerin sorunları dünya ekonomi konjonktüründe büyük önem kazanmıştır.

Sorunlu Endüstriyel Bölgeler: En önemli sorunları artan işsizlik, işletme/üretim teknolojilerindeki eskimişlik, fiziksel ve çevresel nitelik kaybıdır. Yenileme çabaları genellikle yetersizdir.

Büyümenin Baskısı Altında Olan Bölgeler: Bu bölgelerde ekonomik yoğunlaşma ve gelişme ile birlikte barınma/konut,

altyapı eksikliği, ulaşım, çevre kirliliği gibi temel sorunlarla karşılaşmaktadır.

Acil Müdahale Bölgeleri: Afete maruz kalmış bölgeler, toplumsal olarak sorunlu bölgeler, büyük ve kapsamlı projelerin etkisi altındaki bölgelerdir.

Risk Bölgeleri: Doğal risk (deprem, erozyon, taşkın vb.) ve yapay risk (nükleer santral, zararlı kimyasal üretim vb.) alanlarıdır.

Hassas Bölgeler: Ekolojik yönden duyarlı alanlar ve havzalar, doğal ve kültürel değerler açısından zengin bölgelerdir.

Özel Statülü Bölgeler: Serbest şehir, sınır-ticaret bölgeleri vb., yasa ile özel uluslar arası statü kazanmış bölgelerdir.

Kalkınmada Öncelikli Bölgeler: Yeni bir tanım olarak Türkiye’de gündeme gelmiştir. Bölgesel gelişmişlik farklarının ortaya çıkması ile birlikte, bu farklılıkların giderilmesi için bölgelerin ve/veya illerin ihtiyaçları ön plana çıkararak hükümetlerin gündemine girmiştir. GAP Bölgesindeki illerin tamamı kalkınmada öncelikli iller arasındadır.

1.3. Türkiye’de Uygulanan Bölgesel Kalkınma Programları

Kalkınma süreci içerisinde her ülkede olduğu gibi Türkiye’de de, ekonomik gelişmenin ülkenin tüm bölgelerinde aynı anda başlayamaması ve belirli ayrıcalıklı noktalarda ortaya çıkan gelişmenin bu merkezlerde yoğunlaşması, bölgeler arası gelişmişlik farklılıklarını ortaya çıkaran en temel sebeptir. Ülkemizde değişik ölçeklerde bölgesel kalkınma programlama çalışması yapılmıştır. Ana hatları ile bunlar (Dinler, 2001: 113-117):

Antalya Bölgesi Projesi: 1959 yılında, İmar ve İskan Bakanlığı Bölge Planlama Dairesi tarafından ilgili ortaklarla yürütülmüştür. Projenin amacı; Antalya, Isparta ve Burdur İllerini içine alan bölgede ekonomik ve toplumsal yönden dengeli bir gelişmeye temel olacak “yatırım öncesi” araştırmalar yapmaktır.

Doğu Marmara Bölgesi Projesi: İstanbul’un büyümesinin kaçınılmaz olduğu ve özendirilmesi gerektiği noktasından yola çıkılarak, İstanbul, Kocaeli, Sakarya, Bursa, Balıkesir, Tekirdağ, Edirne, Kırklareli ve Çanakkale’yi kapsayan bölgede dört ile

öncelik verilmiştir. Planın hazırlıkları İmar ve İskan Bakanlığı tarafından yürütülmüştür.

Zonguldak Bölgesi Projesi: Ereğli'de kurulacak olan ikinci demir-çelik endüstrisinin yaratacağı sorunları bölge açısından incelemek amacıyla hazırlanan proje, İmar ve İskan Bakanlığı tarafından yürütülmüştür.

Çukurova Bölgesi Projesi: Plan bölgesi ülkemizin en verimli tarımsal alanlarından biri olan Çukurova'yı kapsar. Projenin başlıca amacı sektörler arası geniş kapsamlı bir yaklaşımla, bölge gelirinin artmasını sağlayacak yatırım alanlarının belirlenmesi ve bölge içinde dengeli bir gelir dağılımının gerçekleştirilmesidir.

Zonguldak-Bartın ve Karabük Bölgesel Gelişme Projesi (ZBK) : 9.565 km²lik bir alanda 1,11 milyon nüfusu (1990 sayımına göre) kapsayan ve Zonguldak, Bartın ve Karabük illerinden oluşmaktadır. Amacı; kapanacak olan KARDEMİR'in (Demir, Çelik ve Kömür İşletmeleri) ekonomik ve Sosyal yapı üzerindeki olumsuz etkisini giderebilmek, bölgenin sosyo-ekonomik değişimine olumlu yönde katkı sağlamaktır.

Doğu Karadeniz Bölgesel Gelişme Planı (DOKAP) : Artvin, Bayburt, Giresun, Gümüşhane, Ordu, Rize ve Trabzon illerinden oluşan, plan alanı 39.361 km² ve toplam nüfusu 3,2 milyon olan bir çalışmadır. Amacı; kısa ve uzun dönemde Bölgenin gelişmesini sağlayacak entegre bir kalkınma planının hazırlanması, öncelikli sektörlerin ve olası yatırım projelerinin belirlenmesi, planlama ve yatırım kabiliyetlerinin artırılmasıdır (www.dpt.gov.tr, 2005).

Doğu Anadolu Projesi (DAP) Ana Planı : Ağrı, Ardahan, Bayburt, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzurum, Erzincan, Gümüşhane, Hakkari, Iğdır, Kars, Malatya, Muş, Tunceli ve Van illerinden oluşan proje alanı 158.972 km² olup, 6.147.603 kişilik bir nüfusa sahiptir. Diğer bölgeler ile arasındaki gelişmişlik farkının ortadan kaldırılması ve dengeli gelişme (mekansal, çevresel, sosyo-ekonomik, sosyal vb.) için bölgenin kendi potansiyellerini harekete geçirecek ortamın yaratılması hedeflenmektedir.

Yeşil İrmak Havza Gelişimi Planı: Yeşil ırmak ve kollarının yer aldığı havzada akım rejiminin düzensizliğinden kaynaklanan taşkınlar, erozyon, su, çevre kirliliği sorunları önemli boyutlara ulaşmıştır. Bu proje ile havzada ekolojik dengeyi bozmayacak en uygun ve ekonomik arazi kullanım

planlamasının yapılması, doğal kaynakların güncel takibinin ve yönetilmesinin sağlanması amaçlanmaktadır.

Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP): Proje kapsamında öncelikle bölgenin çok zengin su kaynaklarından olan Fırat ve Dicle nehirleri sularının, sulama ve enerji üretimi amaçlarıyla değerlendirilmesi, düzensiz akışı olan bu iki nehrin sularının dizginlenmesi öngörülmüştür. 1960 yılından sonra hazırlanan raporlar doğrultusunda 1986 yılında iki su kaynağı ile ilgili projeler birleştirilerek "Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)" olarak isimlendirilmiş ve bu entegre projenin Güneydoğu Anadolu Projesi Kalkınma İdaresi Teşkilatı" eliyle yürütülmesine başlanmıştır. Türkiye'nin Güneydoğusunda yer alan ve 9 ili kapsayan bu bölge hakkında ilerleyen bölümlerde detaylı bilgiler verilecektir.

2. BÖLGESEL KALKINMADA GİRİŞİMCİLİĞİN ÖNEMİ

Sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçiş ile birlikte daha büyük önem kazanmaya başlayan girişimcilik kavramı orta çağdan günümüze kadar pek çok teorisyenin tanımlamaya çalıştığı bir kavram olarak hem işletme, hem de iktisat literatüründe en fazla ilgi çeken konulardan biri olmuştur (Güney, 2008: 3; Marangoz, 2008: 3). Girişimcilik, 20. yüzyılda "yenilik yapabilme, fırsatları değerlendirebilme ve ticari anlamda uygulanabilir hale getirme" anlamında kullanılmıştır. Girişimci en basit şekliyle girişimi gerçekleştiren kişi olarak tanımlanabilir. Ancak, girişimciyi sadece "yeni bir yatırım yapan kişi" olarak tanımlamak doğru olmayacaktır (Marangoz, 2008: 5).

Türkiye'de nüfus yapısının genç ve dinamik olması girişimcilik konusunda ciddi bir fırsat olarak görülebilmektedir. Türk toplumunun bu özelliği en çok gündeme getirilen avantajlarından biridir (Marangoz, 2008: 108). Bugün, Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde kalkınma hamlesinin yapılamama nedenlerinden biri de, bu bölgelerde yaşayan genç ve dinamik nüfusun daha gelişmiş bölgelerimize hatta batı ülkelerine göç etmesidir. Bilindiği gibi göç alan kalkınmış bölgelerde istihdam olanakları ve üretim artmakla birlikte, göç veren bölgeler ise tam tersi bir durumla karşı karşıyadırlar. Ülkemizde özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgelerimizin genç nüfusu sanayileşmiş bölgelerimize iş aramak ve çalışmak amacıyla göç etmektedir.

Başarılı girişimciler, potansiyel girişimcileri etkileyecek, onlarında ekonomiye girmesine neden olacak ve demokratik bir ortamda, psikolojik tatmin gittikçe artacaktır (Çelik, Akgemici, 1998: 93). GAP-GİDEM GAP bölgesinde yaptığı çalışmalarla bölgedeki potansiyel girişimcileri aktif hale getirmeye çalışmaktadır.

Güncel yaklaşımlar çerçevesinde kalkınma, ülke genelinde siyasal, kültürel ve toplumsal kurumlardaki değişimi kapsayan çok boyutlu bir kavramdır ve özünde insan faktörünü barındırmaktadır. Kalkınma sürecinde, insan faktörünü dikkate almayan veya sorunların merkezine insanı koymayan ülkelerin, hedefledikleri kalkınmayı gerçekleştirme şanslarının olmadığı açıkça vurgulanmaktadır (DPT, ÖİK, 2001).

Girişimciliğin tanımında yenilik vardır. Bu yenilik mevcut kaynakların yeni bir bileşimini ifade ettiği gibi, eskiden beri yapılan bir işi daha kaliteli, daha hızlı veya daha ucuza yapmak da yeniliktir.

Bölgesel kalkınmanın uygulandığı yerler, genellikle göreceli olarak diğer bölgelerden pek çok konuda ve özellikle de sosyo-ekonomik olarak geri kalmıştır. Diğer bölgelere göre mevcut ve daha avantajlı olan sektörlerinin geliştirilmesi son derece önemlidir. Bu sektörlerin sadece kamu eliyle geliştirilmesini beklemek, hem gerçekçi hem de sürdürülebilir olmayacaktır. Çünkü kamunun kaynakları kısıtlıdır ve tüm kaynaklarını bu bölgelere ayıramaz. Dolayısı ile, bölgedeki mevcut yerel potansiyellerin harekete geçirilmesinde, kamu yönlendirici ve geliştirici bir rol üstlenmeli ve sürdürülebilir bir gelişme içinde yerel dinamikleri harekete geçirmelidir. Bu; yöntem olarak hem ekonomik, hem de kalıcıdır. Çünkü temelinde bölge insanı ve bölge kaynağı vardır. Bu boyutuyla, Bölgesel Kalkınmada girişimciliğin geliştirilmesi, dolayısı ile bölgenin sahip olduğu potansiyellerin kalkınma sürecine entegre edilmesi son derece önemlidir.

Az gelişmiş bölgelerin temel özellikleri aşağıda belirtilen başlıklar altında özetlenebilir (Gündüz, 2006:12-13):

- Faktörlerin verimliliği zayıftır,
- Faktör dağılımı bozuktur,

- Altyapı yatırımları yetersizdir,
- Doğal çevre gelişmeye imkan vermemektedir,
- Bölgede gelir dağılımının düzensiz olması, dışarıya göçü hızlandırmaktadır,
- İlim adamlarının sayısı azdır,
- Kullanılan teknoloji basit ve gelişmemiştir,
- Nüfusun beslenme düzeyi düşük ve artış oranı ise yüksektir,
- Nüfusun eğitim ve sağlık düzeyleri düşüktür,
- Ekonomik yapı tarım dayalıdır,
- Az gelişmiş bölgelerin toprakları da verimli değildir.

GAP Bölgesinde yukarıda belirtilen özelliklerin çoğunun bulunduğunu söylemek mümkündür. Ancak, daha önce kuru tarım yapılırken, 2005 yılında Şanlıurfa-Harran Ovaları tarım amaçlı sulamaya açıldıktan sonra, tarım sektöründe önemli gelişmeler oldu. Dolayısıyla, bölgede tarıma dayalı sanayi yatırımları gerçekleşti.

3. TÜRKİYE'DE GİRİŞİMCİLİĞİN GELİŞTİRİLMESİ: GAP VE GAP-GİDEM ÖRNEKLERİ

3.1. Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP)

Adıyaman, Batman, Diyarbakır, Gaziantep, Kilis, Mardin, Siirt, Şanlıurfa ve Şırnak illerini kapsayan Proje alanı 75.358 km² olup (Harita 1), 6.608.619'lik nüfusu ile Türkiye yüzölçümünün ve nüfusunun yaklaşık %10'unu oluşturmaktadır. Öncelikle su kaynaklarının geliştirilmesini amaçlayan bir mühendislik projesi olarak başlamasına rağmen, daha sonra çok sektörlü, entegre, bölgesel bir yatırım programı olarak ele alınmış olan GAP, günümüzde ise insan odaklı sürdürülebilir bir kalkınma projesi olarak yürütülmektedir. Bu anlamda, Türkiye'nin şimdiye kadar yaptığı en kapsamlı ve en büyük projesidir. İçinde; barajlar, hidroelektrik santralleri, sulama sistemleri, tarımsal altyapı hizmetleri, endüstriyel gelişim, sanayileşme, sağlık, eğitim, turizm ve diğer sektörel projeleri kapsamaktadır.

GAP kapsamında; 22 baraj, 19 hidroelektrik santrali ile 1.7 milyon hektarlık bir alanda ekonomik olarak sulu tarım yapılması ve 7476 megavatın üzerinde bir kurulu kapasite ile

öne çıkmış, yeni kavramlar benimsenmiştir. Uluslar arası kalkınma konularının gündemine, sürdürülebilirlik kavramı girmiştir. Bu kavramdan yola çıkarak, yöre halkının yaşam kalitesini sosyal, kültürel, ekonomik ve çevresel açılardan yükseltmeyi hedefleyen proje etkinliklerinin, yalnızca kamu kuruluşları tarafından değil, mümkün olduğunca özel sektör ve yerel kapasitenin (yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve yöre halkı) katılımıyla planlaması ve uygulanması benimsenmiştir. Bu yaklaşım, yerel sorunlara, gereksinimlere, tutumlara ve önceliklere duyarlı, yeni bir planlama anlayışını gerektirmektedir. Sürdürülebilir insani kalkınma yaklaşımı çerçevesinde kamu kaynak ve potansiyelinin rasyonel kullanımı, halk katılımının güçlendirilmesi, özel sektörün kalkınma faaliyetlerine katılımı ve insani gelişme hedeflerine ulaşılması Planın önemli özelliklerini oluşturmaktadır. Bununla birlikte, her ülke, özel koşullarından hareketle, kendi sürdürülebilir kalkınma ölçütlerini belirlemek durumundadır.

Türkiye'nin bu alandaki ihtiyaçlarını belirlemek amacıyla Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ile GAP İdaresi'nin ortaklığında ilgili kurum ve kuruluşlarında katılımıyla bir seminer gerçekleştirilmiş ve "sürdürülebilirlik" bağlamında aşağıdaki hedefler benimsenmiştir.

- Bölgedeki ekonomik koşulları mümkün olan en ileri düzeyde geliştirecek şekilde yatırımların artırılması,
- Sağlık ve eğitim hizmetlerinin ülke düzeyine ulaşacak biçimde geliştirilmesi,
- Yeni istihdam olanaklarının yaratılması,
- Kentlerde yaşam kalitesi ile kentsel ve toplumsal altyapının, daha sağlıklı kentsel çevreler yaratılmasına olanak tanıyacak biçimde iyileştirilmesi,
- Kırsal altyapının sulamada optimal gelişmeye olanak tanıyacak biçimde tamamlanması,
- Bölge içi ve bölgeler arası ulaşılabilirliğin artırılması,
- Mevcut ve yeni kurulacak sanayilerin gereksinimlerinin karşılanması,
- Su, toprak, hava ve bunlarla ilgili eko-sistemlerin öncelikli olarak korunması,

- Karar alma ve proje uygulamasında halk katılımının geliştirilmesi.

GAP'ta sürdürülebilir kalkınmanın temel bileşenleri ise, sosyal, çevresel, tarımsal fiziksel ve mekansal sürdürülebilirlik ile ekonomik geçerlilik olarak ifade edilmiştir. Çevresel ve kültürel sürdürülebilirlik doğal kaynakların sürdürülebilirliğine, çevre ve kültür mirasının korunmasına bağlıdır. Ekonomik geçerlilik verimli ve etkin projelerin uygulanması, istihdam olanakları, ekonomik gelişme ve özel sektör katılımı ile çok yakından ilgilidir. Sosyal sürdürülebilirlik ise katılımçılık, eşitlik, adillik ve insan kaynaklarının gelişimi ilkelerinin benimsenmesi ile sağlanabilmektedir.

Diğer yandan, sürdürülebilir kalkınma kamu sektörü ile birlikte özel sektör ve halkın katılımından oluşan bir tabana dayalıdır. Bu çerçevede, kamu yatırımları sürdürülebilir kalkınmada gerekli alt yapıyı oluşturmak; özel sektör ağırlıklı olarak sanayi yatırımlarını gerçekleştirmek; halk ise planlamadan uygulamaya kadar her alanda gelişmenin içinde olmak durumundadır.

1995 yılında 30.000 hektarlık bir alanda sulamanın başladığı Şanlıurfa-Harran ovasında 2004 yılı sonu itibariyle sulanan alan 130 bin hektar civarındadır. Aynı bölgede sulama öncesi kişi başına yaratılan tarımsal katma değer 596 \$ iken, sulamayla birlikte bu rakam üç kat artmış ve özellikle tarıma dayalı sanayilerde hızlı bir gelişme gözlenmiştir. Gayri safi tarımsal üretim değeri sulama öncesinde 1.050 \$/hektar iken sulamayla beraber bu rakam 2000 yılında 2.347 \$/hektara ulaşmıştır.

1987-2001 yılları arasında Türkiye'de yıllık ortalama tarımsal büyüme hızı %0,8 iken Güneydoğu Anadolu Bölgesinde %4,3 olmuştur. Türkiye'de sanayinin yıllık ortalama büyüme hızı %3,5 iken Güneydoğu Anadolu Bölgesinde %2,2 olmuştur. Sulamanın başladığı alanlarda, mesela Şanlıurfa'da bu oran %14,6 olmuştur. Yine aynı dönemde Türkiye'de hizmetlerde yıllık ortalama büyüme hızı % 3 iken, yine Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bu oran %3 (Şanlıurfa'da %3,3) olarak gerçekleşmiştir. Türkiye'de yıllık ortalama büyüme

hızı %2,8 iken, yine Güneydoğu Anadolu Bölgesinde bu oran %3,2 (Şanlıurfa'da %6,9) olarak gerçekleşmiştir.

1991-2003 yılları arasında GAP illerine ayrılan yatırım ödeneği ülke genelinde kamu yatırımlarına ayrılan ödeneğin %7,3 olup, ülke genelinde yatırım ödeneğinin yıllık ortalama artış hızı %0,64 iken, GAP Bölgesi için %2,22 olmuştur (www.gap.gov.tr, 2005).

1990'lı yılların başında hazırlanmış olan Master Plan, değişen ve gelişen dünya ve ülke koşullarına göre yeniden revize edilmiş ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi Kalkınma Planı hazırlanmıştır. GAP'taki tüm fiziki yatırımların 2010 yılına kadar tamamlanması hedeflenmektedir.

3.2. GAP Girişimci Destekleme ve Yönlendirme Merkezleri (GAP-GİDEM)

Yukarıda örnekleriyle açıklanan gelişmelerle birlikte Bölgede sermaye birikimi oluşmaya başlamıştır. Kalkınma planları ve yıllık programlarda öngörülen hedeflere ulaşmak doğrultusunda ve Avrupa Birliği normları ve uluslar arası anlaşmalara uygun olarak tasarrufları yatırımlara yönlendirmek gerekmektedir. Yatırımlarda devlet yardımlarının artırılması ve GAP'ın getirdiği verimlilik son yıllarda yatırımcıları Bölgeye çekmiş ve ortak girişimleri hızlandırmıştır. Bölge insanı, sulamaların getirdiği tarımsal ürün artışlarıyla kapital sahibi olmaya başlamış ve çiftçilikten girişimciliğe, sanayiciliğe doğru bir gelişim içine girmişleridir.

1995-2000 yılları arasında GAP'ta sanayi tesisleri sayısı yaklaşık olarak iki katına çıkmıştır. Bölge sanayinin, Türkiye sanayi katma değeri içindeki payı % 2'den % 4'e yükselmiştir. Ancak bu artış belirli sanayi ürünleri ve üretimlerinde kalmış, çeşitlilik ve ihracatta beklenen artışı sağlayamamıştır. Bu çerçevede katma değeri yüksek, ileri ve uygun teknolojileri kullanarak bölgelerarası dengesizlikleri gidermek, istihdam yaratmak ve uluslar arası rekabet gücünü sağlamak için yatırımcıların ve yatırımların desteklenmesi gerekmektedir.

Bunun en temel nedenleri arasında, bölge insanının yeterli eğitim, yenilik, yönlendirme ve danışmanlık hizmetlerine

sahip olamaması da sayılmıştır. Bu eksikliğin giderilmesi için arayışlara girilmiş, pek çok arama toplantılarından sonra, bölgede girişimciliğin desteklenmesi ve yönlendirilmesini sağlayacak, kamu bürokrasisinden uzak (ama kamu ile işbirliği içinde) yerel otoriteler ve potansiyel girişimcilerle birlikte çalışabilecek esnek, hızlı, yönlendirici ve çözümleyici ofisler kurulmasına karar verilmiştir.

3.2.1. GAP-GİDEM (I. Aşama)

GAP Bölgesinde yatırımların artması ve girişimciliğin geliştirilmesi amacıyla yatırım konusunda danışmanlık sağlamak üzere GAP Girişimci Destekleme ve Yönlendirme Merkezleri (GAP-GİDEM) kurulmuştur. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) ile birlikte yürütülen Sürdürülebilir Kalkınma Programı kapsamında 1997 sonunda başlatılan ve daha sonra ikinci aşamaya geçilen proje, Bölgede açılan beş GİDEM ofisi aracılığıyla uygulanmıştır. Eylül 1997'de Adıyaman, Diyarbakır, Gaziantep, Mardin ve Şanlıurfa illerinde GAP-GİDEM büroları açılmış ve faaliyetlere başlanmıştır. Bu il merkezlerinde yer alan büroların yanı sıra Ankara'da GAP İdaresi bünyesinde, Proje Koordinasyon ve Yönetim Birimi ve Şanlıurfa Bölge Müdürlüğü bünyesinde Bölge Koordinatörlüğü oluşturulmuştur.

I. Aşama GAP-GİDEM'ler de verilen hizmetler aşağıdaki şekilde sıralanabilir;

- Uygun yatırım alanlarının belirlenmesi ve yatırım promosyonu,
- Pazar, finansman ve teknik konuların araştırılması, yatırımcıların yönlendirilmesi,
- Ön-fizibilite ve fizibilite etütlerinin yaptırılmasında yol gösterilmesi,
- Yerli ve yabancı ortak arama,
- Kadın girişimciliğin geliştirilmesi ve mikro işletmelerin desteklenmesi,
- Girişimcilerin ihtiyaç duyduğu konularda eğitim programları ve iş gezileri düzenlenmesi,
- Şirket kurulması, halka açılma konularında hizmet sunulması.

GAP-GİDEM büroları, Proje'nin I. Aşamasında 300'ü uluslararası olmak üzere 2.950 başvuruyu cevaplamıştır. Bu başvurular ağırlıklı olarak uygun yatırım alanı konusunda danışmanlık, teşvik uygulamaları konusunda bilgi edinme, finans kaynağı arayışları ve makine ekipman temini konularında olmuştur.

Daha sonraları giderek yatırım potansiyeli yüksek projeler belirginleşmeye başlamış ve 100'e yakın projenin ön fizibilite etüdü hazırlanmıştır. Eğitim hizmetleri talepleri ise, düzenlenen seminerler aracılığıyla, konusunda uzman kişilerin katılımıyla sağlanmıştır.

Danışmanlık ve bilgi merkezleri şeklinde örgütlenen GAP-GİDEM'lerin faaliyetleri GAP İdaresi, Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB) ve KOSGEB Başkanları ile Türkiye Kalkınma Bankası (TKB) Genel Müdüründen oluşan bir yönetim kurulu tarafından yönlendirilmektedir.

Çizelge 1:
GAP-GİDEM Danışmanlık Hizmetleri (Eylül 1997 - Mart 2002)

İller	Uygun Yatırım Alanları	Makine/Ekipman	Teşvik	Finans	Diğer	Toplam
Adıyaman	163	126	122	106	126	643
Diyarbakır	97	175	120	125	155	682
Gaziantep	190	55	80	112	108	545
Mardin	142	98	75	68	132	515
Şanlıurfa	112	95	91	96	171	565
TOPLAM	704	549	488	517	692	2 950

Kaynak: www.gap.gov.tr, 2005.

Bölgedeki uygun yatırım alanları, teşvik uygulamaları, finansman kaynakları, makine ekipman araştırması, Pazar araştırması, ortaklık kurma konularında bilgilendirme hizmetleri

sunmuşlardır (Çizelge 1). Yöre dışından Bölgeye yatırımcı çekebilmek için GAP Bölgesinin ticari potansiyelini yurt içinde ve dışında çeşitli forumlarda tanıtmak ve yörede gelişmeye açık yatırımları belirleyerek yatırımcılara sunmak ve böylece hem yeni hem de mevcut yatırımların gelişmesine aracılık etmişlerdir.

Bireysel başvuruların yanı sıra, GAP-GİDEM'ler bölgesel gelişmeye büyük katkı sağlaması beklenen bazı projeleri de başlatmışlardır. Bu projelerin, kamu ve sivil toplum örgütlerinin ve yerel yönetimin katılımıyla gerçekleşmiş olması, sürdürülebilirliğin sağlanması açısından çok olumlu gelişmeler olarak değerlendirilmektedir. Bu projelerden bazıları aşağıdadır.

Güneydoğu'da Yeni Ufuklar Projesi; GAP İdaresi, UNDP, KOSGEB ve AIESEC (Uluslararası Öğrenci Değişim Organizasyonu) işbirliği ile GAP Bölgesindeki üç Üniversitede girişimcilik yeteneği olan öğrencilere yönelik olarak 1998 de başlatılmıştır. Seçilen girişimci adaylarına çeşitli eğitimler verilmiş ve kendi projelerini yapmaları sağlamıştır. Konuları ile ilgili yurt içi ve yurt dışı staj yapma olanağı da sağlanan öğrencilerden 5'i Güneydoğuda kendi işini kurmuştur. Projenin ikinci aşaması İsviçre Hükümetinin desteği ile 2001'de başlamış olup 6 öğrenci son aşamaya gelmiştir.

Kadın Girişimciliği Projesi: Bölgede kadın girişimciliğinin geliştirilmesi amacıyla gerek kamu gerekse sivil toplum kuruluşları ile yakın ilişki içinde çalışılmaktadır. Bu kapsamda girişimcilik eğitim programları düzenlenmiş ve bazı projeler hayata geçirilmiştir.

Bu projeler kadınlar tarafından kurulan şirketlerce yürütülmektedir. Bu çerçevede aşağıdaki projeler başarıyla devam etmektedir.

- Diyarbakır ilinde; Kutu Yapımı, Giyim, Pazarcı Kadınlar
- Kızıltepe-Mardin ve Batman illerinde; Restoran

Karacadağ Taş Toplama Projesi: Proje ile taşlık arazinin temizlenmesi amaçlanmış olup, kamu araçları kullanılarak dört köyde, Temmuz 2002'ye kadar 3.223 dekar arazi tarım için uygun hale getirilmiştir.

Nar Suyu Üretimi: Üreticilerin oluşturduğu bir örgütlenme ile Şanlıurfa'da nar suyu üretimi başlatılmış ve ihracatı gerçekleştirilmiştir.

Bazalt Taşı İşleme Projesi: Diyarbakır'da kamu kurumlarının desteği ile köylülerin parke taşı ve sütun taş imal etmeleri sağlanmış 10.000 ton'un üzerinde satış gerçekleşmiştir. Projede 400 civarında köylü çalışarak, Diyarbakır'daki en yüksek istihdamı sağlayan proje olmuştur.

Bedensel Engelliler Hediyeelik Eşya Projesi: Diyarbakır'da Valilik ile işbirliği içinde yürütülmüştür. Proje geliştirme; UNIDO-COMFOR programı kullanılarak 41 adet projenin ön-fizibilite etüdü hazırlanmıştır. Bu projeler; bulgur, inşaat boyaları, tel-çivi, konfeksiyon, dokuma, tomografi merkezi, plastik ambalaj, yem, mantar üretimi, süt ve mermer üretimi gibi yatırımlarla ilgilidir. İnşaat boyası, konfeksiyon, süt, mantar, ipek kağıt ve mermer tesisleri yatırımları gerçekleştirilmiştir.

GAP'taki gelişmeyi yansıtan proje portföyü oluşturulduktan sonra, planlanan GAP Uluslar arası Yatırım Forumu çerçevesinde, projelerin yurt dışı tanıtımları yapılacaktır. Söz konusu forum için gerekli finansmanın temini amacıyla Avrupa Komisyonu ECIP fonuna başvurulmuştur.

3.2.2. GAP-GİDEM (II.Aşama)

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) finansmanı ile sürdürülen faaliyetlerin 2002 yılında sona ermesiyle birlikte, Projenin bu tarihten sonra Avrupa Birliği tarafından onaylanan finansmanı ile beş yıl daha sürdürülmesi programlanmıştır. GAP İdaresi, Avrupa Komisyonu ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı ile diğer ilgili kurum ve kuruluşlarla beraber II. Aşama çalışmaları başlamıştır. Gaziantep ofisi II. aşamadan ayrılmış, yine Avrupa Birliği finansmanı ile ayrı bir fonksiyonla Avrupa Birliği İş Geliştirme ofisi (ABİGEM) olarak, diğer ofisler ise yine aynı isimle GAP-GİDEM olarak devam etmektedirler.

II. Aşamada mantıksal çerçevede vizyon olarak; GAP Bölgesindeki KOBİ ve girişimcilerin ulusal ve uluslar arası

rekabet güçlerinin artırılması, misyon olarak da; GAP Bölgesindeki KOBİ ve girişimcilerin yönetsel, operasyonel ve girişimcilik kapasitelerinin geliştirilmesi belirlenmiştir. Bunun içinde kapasite geliştirilmesi, iş geliştirme hizmetlerinin verilmesi, Bölgesel kalkınmaya yönelik projeler geliştirilmesi, projelerin ve paydaşların görünürlüğünün sağlanması, hibe programlarına ulaşılması ve uygulanması hedeflenmiştir.

Bu dönemde yatırımların geliştirilmesinin yanı sıra mevcut işletmelerin sorunlarına yönelik çalışmalar da kapsama alınmıştır.

GAP-GİDEM Projesi'nin II. Aşamasında Avrupa Komisyonu'nun mali desteği ile Mayıs 2002'de başlatılmıştır. AB-GAP Bölgesel Kalkınma Programı olarak anılan, AB'nin Güneydoğu Anadolu'nun kalkındırılmasına yönelik sağladığı ve kapsamında;

- Kırsal Kalkınma Bileşeni,
- Kültürel Miras Bileşeni ve
- KOBİ Bileşeni projelerinin bulunduğu bir paketin KOBİ Bileşeni GAP-GİDEM Projesi'nin kaynağını oluşturmaktadır.

GAP-GİDEM Projesi'nin II. Aşamasında GAP İdaresi ve Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (BMKP) yürütücü kuruluşlardır. GAP İdaresi aynı zamanda yararlanıcı konumunda yer almaktadır.

Projenin birinci seviye stratejisi GAP İdaresi tarafından benimsenen Bölge Gelişme Stratejisidir. Bunun yanı sıra AB'nin bölge kalkınma politikaları ile KOBİ destekleme politikalarını esas almaktadır. Projenin operasyonel düzeydeki stratejisi bölgede yapılan "ihtiyaç analizi", "swot analiz", "problem analizi", "paydaş analizi" gibi çalışmaların bulguları ile belirlenmiştir. Bu kapsamda GAP-GİDEM projesinin aşağıda belirtilen çıktıları üretmesi ve bununla ilgili faaliyetleri yerine getirmesi planlanmaktadır.

* Hizmetlerin sağlanmasına yönelik kurumsal altyapının oluşturulması, idamesi ve sürdürülebilir bir yapının kurulması (Hizmetlerin etkin ve verimli sağlanmasına yönelik yönetim bilgi

sistemi ve kalite güvence sistemi altyapısı ile sürdürülebilir GAP-GİDEM modelinin oluşturulmasının yanı sıra proje ekibinin bilgilerin sürekli güncelleştirilmesi, bu çıktının temel faaliyetlerini oluşturmaktadır).

* Potansiyel paydaşlarla işbirliği ve çalışma ilişkilerinin kurulması (Bu kapsamda paydaşlarla kurulacak güçlü ilişkiler bu projede önemli bir yer teşkil etmekte olup, bu yönde yer alan faaliyetlerin yerine getirilmesi öngörülmektedir).

* Girişimciler için iş geliştirme hizmetlerinin sunulması (Girişimcilere yönelik danışmanlık, eğitim ve enformasyon hizmetlerinin belli bir sistem ve plan dahilinde sunulması ve ayrıca direk veya endirekt finans hizmetlerine yönelik imkanlara erişimin sağlanması bu başlık altında yerine getirilecektir.)

* Küçük işletmeler ve özel gruplar için projelerin geliştirilmesi ve uygulanması (Projenin yaşam süresince yerel ekonomiye mikro düzeyde başarı vakaları ile katkı sağlayacak özel projeler bu başlık altında yer almaktadır.)

Verilen Hizmetler:

Bilgilendirme Hizmetleri: Toplam 453 adet bilgilendirme hizmeti sunulmuştur.

Eğitim Hizmetleri: 8 adet seminer veya eğitim programı düzenlenmiştir.

Danışmanlık Hizmetleri: 123 adet danışmanlık (soft assistance) hizmeti verilmiştir.

Diğer Faaliyetler: İşletme Envanteri (257 firma) çalışması sürdürülmektedir. Sektörel ve özel gruplar için 5 adet proje geliştirilmiştir.

Yukarıda sayılan faaliyetler çerçevesinde GAP-GİDEM ekibi 10 aylık bir süre içinde toplam 1,258 firmaya ulaşmış bulunmaktadır.

Bunlara dayalı olarak da aşağıdaki bazı hizmetler ve faaliyetler verilmiştir;

- Bilgilendirme: Sektörel raporlar, iş birliği tekliflerinin değerlendirilmesi ve dağıtılması, mevzuat vb.

- Eğitim: Ticaret, yatırım, yönetim, kalite, standartlar vb. (Yaklaşık iki yılda 27 adet seminer yapılarak, 1423 katılımcıya ulaşılmıştır.)
- Danışmanlık ve Tavsiye: İş planı, ön-fizibilite çalışmaları vb., İşletme tanı çalışması (Yine aynı süre içinde 72 adet)
- Projeler: Bölgesel geniş çaplı projeler, Ekolojik tarım, aromatik bitkiler vb.
- Diğer: Sürdürülebilirlik çalışması, GİDEM yönetim bilgi sistemi

SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkiye’de bölgeler arasındaki dengesizlikler önemli bir sorun oluşturmaya devam etmektedir. Gerek tarihi, gerekse de yerleşim birimi olarak ve potansiyel kaynaklar bakımından var olan farklılıklar ülkenin batı bölgelerinin hızlı bir gelişme trendini yakalamasına diğer bölgelerin ise bu gelişimden olumsuz etkilenmesine yol açmıştır.

Nüfus artış hızının yüksek oluşu, bölgeler arası dengesizlikleri arttıran nedenlerden biridir. Ülkemizin geri kalmış bölgelerindeki sosyo-ekonomik koşulların ve geleneksel yapının etkisiyle nüfus artış hızı daha yüksektir. Bu durum kamu hizmetlerinin sunumunun ve istihdam olanaklarının yetersiz kalmasına yol açmaktadır.

İçinde bulunduğumuz 21. yüzyılda, dünyada küreselleşme yönünde hızlı adımlar atılırken, Türkiye’nin de bu sürece hızlı ve etkin bir şekilde girmesi gerekmektedir. Ülkemizin küreselleşme ve Avrupa Birliği uyum sürecine girmesi ve bu süreçten başarı ile çıkabilmesi için bölgeler arasında tam bir entegrasyonun sağlanması ve bölgesel farklılıkların ortadan kaldırılması gerekmektedir.

Bu bölgelerde yapılması gereken en önemli planlama faaliyeti; tüm sektörleri içine alan, bölgenin sahip olduğu dinamikleri harekete geçirebilen, entegre, sürdürülebilir, bölge insanın ihtiyaç ve beklentilerine cevap verebilen bir Bölgesel Kalkınma Çalışmasını yürütmeyi amaçlamalıdır.

Kalkınma her ne kadar iktisadi büyümeyi içerse de var olanın sayısal olarak büyümesi anlamına gelmemekte, olumlu anlamda yeni bir yapının ve/veya eski bir yapının daha üretken, daha verimli olarak kurulmasını öngörmektedir.

Dolayısıyla Bölgesel Kalkınmada yerel dinamiklerin sürdürülebilir olarak proje içinde yer alması, hem Kamunun yükünü hafifletebilecek, hem de beklenen faydayı daha kısa sürede ve daha az bir maliyetle yakalamayı sağlayacaktır.

Bölgesel kalkınmada, kalkınmanın kilit noktası olan beşeri sermayenin yani insan faktörünün eğitimi, yönlendirilmesi ve desteklenmesi önemli bir yer almaktadır. Kalkınmada belirlenen hedeflerin zamanında yakalanabilmesi için, bu kalkınmaya kaynaklık edecek olan sosyal, ekonomik ve beşeri sermayenin güçlendirilmesi gerekmektedir.

Ancak, böyle bölgelerin pek çok yönden sorunlu Bölgeler olduğu da unutulmayarak, sorunların çözümünde yönlendirici, teşvik edici ve eğitici hizmetleri verecek olan kuruluşlara da ihtiyaç vardır; örneğimizdeki "GAP-GİDEM"ler gibi.

KAYNAKÇA

ÇELİK, Adnan, Tahir AKGEMİCİ; (1998), Girişimcilik Kültürü ve KOBİ'ler, Nobel yayınevi, Ankara.

DİNLER, Zeynel; (2001), Bölgesel İktisat, 6. Basım, Ezgi Kitap evi, Bursa.

GAP-GİDEM Projesi Tanıtım ve Faaliyet Sunusu, 27 Şubat 2004.

GAP web sayfası, www.gap.gov.tr, 2005.

GAP-GİDEM web sayfası, www.gidem.org, 2005.

GÜNDÜZ, Ali Yılmaz; (2006), Bölgesel Kalkınma Politikaları, Ekin Kitapevi, Ankara

GÜNEY, S; (2008), Girişimcilik, Siyasal Kitapevi, Ankara.

İKV; (2001), Avrupa Birliği'nin Bölgesel Politikaları ve Türkiye'nin Uyumunu. İktisadi Kalkınma Vakfı Yayınları.

MARANGOZ, Mehmet; (2008), Girişimcilik, Pozitif Matbaacılık, Çanakkale.

MÜFTÜOĞLU, Tamer; (1997), Türkiye’de Küçük ve Orta Ölçekli İşletmeler, Sorunlar-Öneriler. EGS Bank Yayınları, Ankara.

T.C. Başbakanlık GAP Bölge Kalkınma İdaresi Başkanlığı, Güneydoğu Anadolu Projesi son durum raporu, 2001.

T.C. DPT Müsteşarlığı, Bölgesel Kalkınma ve Yapısal Uyum Genel Müdürlüğü web sayfaları, www.dpt.gov.tr, 2005.

T.C. DPT Müsteşarlığı, ÖİK Raporu, 2001.

YAVİLLİOĞLU, Cengiz; (2002), “Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri” Cumhuriyet Üniversitesi İİBF Dergisi, Cilt 3, Sayı 1, Sivas.